

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

IV том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетті филология, өдебиеттану және өлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеттің жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ә. Әбдіманұлы, З. Бисенгали, Т. Есембеков, Б. Жакып,

А. Жақсылықов, Қ. Мадібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейтжанов, Ә. Тарак,

А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Қ.Қ. Мәдібаев**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **Б. Жакып**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. IV том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жауапты ред. Ә. Тарак; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Ал-
маты: Қазақ университетті, 2015. – 279 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

Абайтану ғылыми бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішшүү Назарбаевтың «Абай тұралы сез» толғауымен ашылған. Төртінші томға абайтану саласында 1960 жылдан 1980 жылға дейін жарық көрген, уақыт сыйнан еткен, ғылыми қауым мен көшпіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен макалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сыйнап оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызыметкерлеріне, сондай-ақ калын көшпілікке арналған.

IV томға енген таңдамалы еңбектер елдін ынтымалы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық, әлеуеттің артуына, когамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1285-9 (IV том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жаңындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

АБАЙ ТІЛІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Абайдың тілі зерттеліп келді дегенге екі түрлі ұғымды сыйғызуға болады: бірі – ұлы қаламгердің тілі туралы жалпы пікір айту, екіншісі – Абай шығармалары тілінің өзін талдап-тәншіту. Әдетте, жеке жазушының (акынның) тілі жайындағы әңгіме оның өз қаламына тән шеберлік тәсілдері мен өзге де индивидуалдық ерекшеліктерін талдау болып келеді. Әсіресе поэзия иесінің тілін тану дегенді оның поэтикалық тәсілдерін, ол тәсілдердің тілдегі көрінісін зерттеу деп білу керек. Сонымен қатар Абай сияқты қаламгер тілін структуралық жағынан талдау арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі сипатын тануға болады, өйткені Абай – дайын тұрган қалып-нормаларды пайдаланған қатардағы жазушылардың бірі емес, сол тілдің даму барысындағы жаңа кезеңін бастауышы, сапалық жаңа түрінің ірге тасын қалаушы адам.

Кай тұрғыда болса да, Абай тілін әңгіме ету оның творчествоның талдаумен қатар жүріп келді. Әрине, бір дәрежеде, бірдей қарқында емес. Сөз жок, ең алдымен, жазушы творчествоның идеясын, тақырыбын, мазмұнын танып-білу қажет болды. Мазмұнның формасына, яғни қаламгер тіліне үнілу содан кейін басталады.

Абайдың творчествоны туралы пікір айту өткен ғасырдың соңғы жылдары мен үстіміздегі ғасырдың басында басталған болса, тілі женіндегі тиіп-қашты сөзді де осы тұстардан бастап оқымыз. Біздіңше, Абайдың тілі туралы ең тұңғыш айтылған пікір – орыстың көрнекті ғалымы П.М. Мелиоранскийдікі. Ол 1901 жылы айтылған. Акад. Э. Марғұланның мағлұматы бойынша, князь В.А. Кудашев жинаған Абай өлеңдерінің (Ленинградта, География қоғамының архивінде сактаулы) қолжазбасын П.М. Мелиоранский редакциялайды. Мұнда Абай өлеңдерінен басқа да үлгілер болады. Қолжазбамен танысқаннан кейін редактор былай деп жазыпты: «Бұл жинақта мазмұны жөнінен,

әсіресе мына дүниелер қызықты: «Жыл мезгілдері», «Бұркітші», «Өсекші», «Әйелдің сипаты». Бұл шығармалардың тілі азды-көпті кітаби».

П.М. Мелиоранский бұл өлеңдердің авторының кім екенін білмейді (өйткені А. К. деп инициалы ғана қойылған), сондықтан олардың циклын көрсетіп атайды. Абайдың мұндағы өлеңдері осындай тақырыптармен берілген екен. Өткен ғасырда казак тілін мұқият зерттеген бұл ғалымның осы бір ауыз сезінен екі нәрсені түйеміз. Бірі – ғалымның көзі көп дүниенің ішінен асыл бұйымды бірден айырып танығаны, екіншісі – Абай өлеңдерінің тек мазмұны ғана емес, тілі туралы да тұнғыш пікір айтқаны. Бұл жердегі «азды-көпті кітаби» дегенді екі түрлі жoramaldaға болады. Мұнда ақын өлеңдері сол кезеңге тән шағатайшатарша орфографиямен жазылғанына қарап «кітаби тілге» жуық деп тануы мүмкін. Бірақ бұл – неғайбіл, өйткені Кудашев қолжазбасына кірген Абай шығармалары – жыл мезгілдері туралы өлеңдері, «Қансонарда...», «Өлең сезіндің патшасы...», «Қартайдық, кайғы ойладық», «Жігіттер, ойын арзан...» тәрізді азаматтық тақырыптағы нағыз «қазақы» туындылары. Бұлар емле жағынан қанша шағатайшыланғанмен, тілінің шынайы қазактығы әудем жерден көрінетін дүниелер. Ондайды П.М. Мелиоранский сияқты мұқият, жетік ғалым сезбей, білмей тұрмаса керек. Сондықтан оның «кітаби» деп отырғаны, біздіңше, басқаға мензейді: Абай өлеңдері сол жинаққа енген ауыз әдебисті нұсқалары мен өзге ақындар өлеңдерінен өзінің жазба әдебиетке тән белгілерімен ерекшеленіп, көзге түскен. Абай өлеңдерінде негізгі поэтикалық идеяны нақ бермейтін «буырыл тайлар» мен «терен сайлардың» жоқтығы, образдардың тыңдығы, өлеңнің ритмикалық-интонациялық жағынан да бұрынғы дәстүрден шығып, құбылып келуі – осылардың барлығы сөз қадірін танитын ғалымның көзінен таса қалмай, ақын өлеңдерін жазба әдеби тілде туған деген пікір айтқызыған тәрізді. Олай болған күнде бұл – Абайдың тілі жөнінде тап басып, дұрыс айтылған тұжырымдардың бастамасы болмақ. Қазақ топырағында ақынды танып-білу әрекеті үстіміздегі ғасырдың 10 жылдарынан басталса, тілі жөніндегі ой-пікірлер де осы тұста айтыла бастайды. Рас,

бұлар әлі тым келте, дәлелі мен дерегі әлсіз. Бұл қезеңдегі назар аударатын пікір – Сұлтанмахмұт Торайғыровтікі. Ол «Айқап» журналының 1913 жылғы төрт нөмірінде «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» деген мақала жариялады, онда сол тұстағы қазақ поэзиясының мазмұн-мәнімен қатар тілін де азын-аулақ сөз етеді: «Нағыз шын айтқан уақытта қазақ тілінде деп бастырып жүрген кітаптардың көбінде қазақтың исі де жоқ. Неге десеніз, тілдері бытпышақ. Бытпышақ болмағандарының ағыны теріс...» дейді. Мұнда «бытпышақ», «шата тіл деп отырғаны – сол кезде қазақ поэзиясының, жалпы казақ жазба дүниеслерінің тіліне шағатайша, татарша элементтердің араласып бара жатқанын айтып, қазақ әдебиетінің қазақтың халықтық өз тілі негізінде дамуына бүйрекі бұрғаны.

Жоғарғы сөздерді айтып келіп, мақала авторы: «Жақсы өлеңдер басқаларға қарағанда пайғамбардың жүргегінен құйылған күрандай, соқыр кісі сыйдырынан танырлық ақ құла ашық түрады. Марқұм Абай өлеңдері секілді» – деп туйеді. Бұл – жалпы тұжырым болғанмен, Абайдың тілі туралы дұрыс танып берілген және қазақтың демократтық бағыттағы әдебиеттің уәкілінің аузынан шыққан баға.

1922-1923 жылдардағы ақын тіліне қатысты азын-аулақ пікірлерді оның 1922 ж. Та什кентте шыққан өлеңдер жинағының редколлегия атынан берілген ескерту сөзден және «Ақ жол» газетінің 1923 жылғы бірнеше санында басылған татар ғалымы Абдурахман Сағидидың мақаласынан табамыз. Ұлы ақын шығармаларының 3-басылымы деп ұсынылған 1922 жылғы жинақта (Ташкентте басылған) Абай текстерінде бірсызыра түсініксіз сөздер бар екендігі, олардың бірқатары ақын туып-өскен өлкеде қолданылғанмен, Түркістан қазақтарына бейтанастыстау екендігі, халық тіліне енбеген араб, парсы, орыс сөздері де Абай мұрасын түсініп оқуға сөл кедергі жасауы мүмкін екендігі айтылады да, кітап соңында оларға түсініктер беріледі.

Абайдың қазақ әдебиетінде алатын орны мен үстаган бағыт-бағдары жайында 20 жылдардың ішінде, тіпті 30 жылдардың екінші жартысына дейін баспасөз бетінде болып келген әр сипаттағы диспут-таластар үстінде де ұлы ақынға әділ немесе

бұрыс баға беріп, пікір таластырған адамдар оның тілі туралы да бір-екі ауыз сөзден айтып өткен. Бұлардың ішінде әсіресе Ыдырыс Мұстамбаевтың батыл және ашық айтқан пікірлері Абай тілі жөніндегі қазіргі қозқарастарымызбен ұштасып жатыр. Ол Абайдың тілі өте шебер екендігін, «жабайы тілмен отырып орайтын мағынасы тым үлкен, қозгайтын сезімдері аса нәзік болып» келетіндігін айтады да: «Ел мейлі не десе о десін, біз өзіміз тіл жағына келгенде, Абай Пушкиндей демесек те, істеген еңбегінің қадірі одан бір де кем емес деп ойлаймыз» – деген қорытады.

1930 жылдардың орта шенінен бастап Абайдың тілі жөніндегі пікірлер молырақ және ақынырақ айтыла бастайды. Әсіресе бұған 1934 жылы ақынның қайтыс болғанына 30 жыл толуын атап ету шаралары үлкен себепкер болғанын көреміз. Осы жылы Абай жөнінде баспасөз бетінде жарияланған мақала-енбектердің көпшілігінде дерлік ақынның тілі туралы пікір айтылып өтеді, суреткөр тіліне арнайы жазылған мақалалар да осы кезден басталады. Мысалы, Құдайберген Жұбанов, Илияс Жансүгіров және Есмағамбет Ысмайылов пен Зейін Шашкиндер ұлы ақынның тілге деген қозқарасы мен еңбегін, сөз қолдану шеберлігі мен өлең құрылышын арнайы сөз етеді.

Мұхтар Әуезов Абайдың ақындығы, оның қазақ әдебиетінде алғатын орны мен жаңа дәуір үшін маңызы жөнінде ертеректен бастап ізденген, ара-тұра айтып келген пікірлерінің үлкен бір түйінін 1934 жылғы «Абай ақындығының айналасы» атты еңбегінде бір тасталап өтеді. Сол тұста Абайдың тілі туралы да дәлелді сөз айтады. Мұнда Абайдың «шағатайша» өлеңдерін, олардың тілін өзге мұраларынан бөліп қарайды. Шағатай әдебиеті үлгісіне, соның әсері мен тіліне Абай таза еліктеу нәтижесінде келгенін, ақынның поэзия есігін қағар шақта ізденген, бірақ үйрену орнына еліктеген әрекеті екенін айтады. Бұл үш өлеңде әлі қазақ ақыны Абай жоқ, бұларда «такырып, тіл, ырғақ, кейде ұйқас және тенеу, салыстыру суреттері (көзі – гәуһар сияқты) – бәрі де өз төркінінің кім екенін танытып тұр», – дейді.

Бұл пікірді М. Әуезовпен қатар I. Жансүгіров те айтады. «Ер жетпей тұрған кезіндегі» Абайдың шағатай үлгісіне еліктеуінің себебін де ашып кетеді. Құнанбай аулы сияқты молда, қожалы

ауылда өскен, Семейдегі дін мектептерінде оқыған Абайдың кітаби өлеңдер тілінен, шағатай тілінен әсер алуы заңды екенін көрсетеді. Абайдың бұл еліктеу көпірінен тез өткенін, бетін қазақтың халықтық өз тіліне бұрганын, әрі қарай «қазақтың таза тілін, күшті сөздерін жаңа мазмұндарға қалап, жаңа мәдениетке, жаңа әдебиетке жөн тартқанын» айтады.

Бұл екі зерттеушінің осы пікірі Абайдың тілі жөнінде кейінгі ой айтушыларға бас нокта болғанын көреміз.

Абайтанушылардың ең мықтысы М. Әуезов өзінің ұзак жылдар бойы ұлы ақынның өмір кешкен жолы мен қалдырған мұрасына үңілген ұлан-асыр еңбегінде Абайдың тілі жөнінде де дұрыс әрі түбекейлі, програмдық сөздер айтып отырды. Жоғарыда көрсетілген ойын 1951 ж. жазған «Абай мұрасы жайында» деген еңбегінде де, сол тұстарда дайындаған «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» деген монографиясында да және бір қайталап анықтай айтады. Сонымен қатар Абайдың таза қазақша тілі жайында М. Әуезов мынадай пікірлер білдіріп, тұжырымдар ұсынады:

Ең алдымен, Абай – көркем әдебиеттің, поэзияның тілі ретінде өз тұсында көріне бастаған кітаби тілді емес, қазақтың халықтық тілін қалайды. «Горькийдің Пушкин тұрасында айтқанында, қазақтың халық тілін, әдебиет тілін қалай жасау керек екендігін, халықтық қорды қалай пайдалану дұрыс болатынын көрсетеді». Ол үшін Абай қазақтың халықтық тілін жақсы білген, есke ақындарын, кемел шешендерін, жорықшыл батырлары жайындағы жырларды танып-біліп өскен дейді.

Абайдың қазақ әдеби тілінің даму тарихындағы орны жайындағы М. Әуезовтің бір пікіріне көніл аудартуға тұра келеді. Кейбір лингвист ғалымдардың Абай тілі туралы 50 жылдарда айтқан сөздерінде «қазақтың әдеби тілі Абайдан басталады» деген тұжырым болды. Шындығында қазақтың жалпы әдеби тілі, жазба әдеби тілі, қазіргі әдеби тілі дегендер барлығы бір категория емес. Егер Абай қазіргі жазба әдеби тіліміздің негізін қалаушы десек, ол түсінік қазақтың жалпы әдеби тілі Абайданғана басталады дегенмен бара-бар ұғым болып шықпайды. Білімдар М. Әуезов бірден осыны қатты анғартады. Қазақта

Абайға дейін де ғасырлар бойы әдеби тілі бар болып келгенін жоққа шығаруға болмайтынын баса айтады. Ол тіл – ауызша шешендік пен ақын-жыраулар туғызған поэзия тілі екенін де зерттеуші ашып айтады. «Абайдың алдындағы қазақ халқының көп ғасырдан келе жатқан мол эпостарындағы, ұзындықысқалы салттық, тарихтық жырларындағы, шебер, көркем өлең үлгілеріндегі тілдерді ұмытуға бола ма? Бұхар, Махамбеттерде әдеби тілдің үлгі-өрнектері жоқ деуге бола ма?» – дейді. Бұл жерде М. Әуезов Бұхар, Махамбеттерді атау арқылы қыруар өзге ақын-жыраулардың туындылары да әдеби тілді танытатын үлгілер екенін білдіреді.

Осы жерде Абайдың өзіне дейінгі немесе өзімен тұстас қазақ ақындарының тілі жөніндегі көзқарасын білдіреді деген бір ауыз өлеңі жайындағы талас пікірлерді көрсете кету өте қажет. Ол – Абайдың:

Шортанбай, Дулат пенен Бұхар жырау,
Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау.
Әттең, дүниес-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрінеу тұр-ау! –

деген өлеңі. Бұдан Абайдың Шортанбай, Дулат, Бұхар жырларын естіп, танып, жаттап, тіпті тамашалап өскенін сезуге болады. Абайдың осы төрт жолы арқылы «Абай мен оған дейінгі және онымен тұстас қазақ әдебиеті» деген проблеманың шешімін іздеуге тура келеді. Ал, Абайды әнгімелеу үшін одан өзге қазақ ақын-жырауларына сокпалай ету мүмкін емес. Соңдықтан да болар, Абайдың творчествосы мен тілі туралы шағын мақаладан бастап, монографияға дейін қалам тартып көрген зерттеушілердің ішінде осы шумақты сөз етпей кеткені кемде-кем. Бірақ әркім әр түрлі түсініп, бұл шумақтың мән-мағынасы жөнінде екі ұдай пікір болып келгендігі және байқалады. Бірі – Абай осы бір ауыз өлеңінде өзіне дейінгі ақындардың тілін сынап, қазіргіше айтсақ, әдеби үлгіде емес деп таниды деген болжам, екіншісі – Абай бұл шумағында олардың тілін емес, шығармаларының мазмұнын, тіпті идеологиясын сынап отыр деген тұжырым. М. Әуезов

осының екіншісін қолдайды: «Абай «өлеңдері бірі – жамау, бірі – құрау» дегенде, олардың өлең ұйқастарын, сөз қыстырып жүрген ақындығын олқысынып отырған жоқ. Ұшеуінің бірдей идеясын, бәріне ортақ ой кедейлігін әшкерелейді» – дейді. Абайдың бұл айтқанын өзге зерттеушілердің бірқатары (М.С. Сильченко, М. Сәрсекеев, т.б.) осылайша түсінеді. Біз де бұл жерде Абайда өзіне дейінгі, өзінен өзге қазақ қаламгерлерінің тілін мансұқ сту пиғылы жоқ, оның сыны поэзияның әлеуметтік миссиясына үлкен міндет арту ниетімен айтылған деген пікірді қуаттаймыз.

Керісінше, бірқатар зерттеушілер Абай бұл өлеңінде Бұхар, Шортанбай, Дулаттардың ақындық өнерін, тілін қомсынады дегенді білдіреді. Мүмкін, тіпті Абайдың осы сөзіне арқа сүйсген болу керек, кейбір ғалымдар Бұхар, Дулаттардың тілі әдеби емес дегенге дейін барады, енді біреулері бұлардың тілі мұлде әдеби емес-демесе де, Абай мұнда өзіне дейінгілердің поэтикалық шеберліктерін сынап отыр деп таниды. Ақын мұрасын; жанжақты ұзақ жылдар зерттеген Сәбит Мұқанов та, Абайдың осы шумағын ақындық шеберлік жайындағы сын деп табады. Абай Шортанбайларды «сөз сатқандығы» үшін емес, өлеңдерінің сыртқы құрылышының «теп-тегіс жұмыр, іші алтын, сырты күміс» болмағандығы үшін, бұрынғы сарыннан сытылып шыға алмағандығы үшін мінейді» – деп табады.

Сөйтіп, Абайдың төрт жолдық бір шумағында не айтпақ болғанын түсіну үстінде қазақтың әдеби тілі проблемасына қазіргі зерттеушілердің көзқарасы да айқындалады.

Біздінше, Абай өзі білестін ұлылы-кішілі сандаган ақынжыраулар ішінен Бұхар, Шортанбай, Дулат ұшеуін бөліп атау арқылы оларды екі ғасыр бойындағы қазақ әдебиетінің белгілі бір тобының өкілдері деп танитынын білдіреді. Сол ұшеуін атау арқылы осы топтағы ақын-жыраулардың идеялық бағыты мен творчестволық мақсатын сынайды. Өзінің осы топтан демократтық-прогрессивтік идеологиясының межесін осы жерде, осы шумақта ажыратып алады, аулын олардан аулақ апарып қондыратынын білдіреді. Бұл үзіктегі «құрау мен жамаулар», «көрінеу тұрган кемшіліктер» – олардың тіліне, поэтикасына берілген баға емес. Бұл жердегі «сөз» деген сөз лингвистикалық

категория ұғымында емес (мүмкін, кейбір зерттеушілерді шатастырған бұл шумақтағы «сөз» сөзін тұра мағынасында ұғышылық болу керек). Мұндағы «сөз» – бүкіл творчество, өлең-жыр, айтылған идея мағынасында. Абай «сөз» сөзін 400-ге жуық рет қолданғанда, оны түгел дерлік осы ұғымда жұмсаған.

М. Әуезов Абайдың қазақ әдеби тілінің даму жолындағы орнын көрсете келіп, екі ерекшелігін атайды, бірі – «қазақтың халықтық, салттық және өзінен бұрынғы ауыз әдебиетіне көрік берген мол, шебер сөздік корынан пайдаланып, халықтың әдебиеттік тілін қалай жасаудың жолын көрсетуі», екіншісі – «қазақ қоғамы ортасында Абай заманында кіре бастаған жаргондық сипаттағы кітаби шұбар тілден іргесін ашып алуды, одан бас тартуды» – дейді. Сонымен, М. Әуезов Абайдың тілі туралы барлық айтқан ой-пікірін: «Абай – әдеби тілді бастаушы ғана емес, өзінен бұрынғы әдебиет тілін халықтық әдебиет тілі сапасында өсіре, байыта, сұрыптай түскен классик деп білеміз» – деп түйеді.

Ұлы ақынның тілге көзкарасы, тіл жөніндегі ұстаған бағыты жайында едәуір пікір білдірген адам – Сәбит Мұқанов. «Қазақтың әлеуметтік тұрмысында Абайдың үлкен еңбек сінірген мәселесінің біреуі – қазақтың әдебиет тілін жасау, қазақ поэзиясын бұрынғысынан да жоғары сатыға көтеру» деп бастап, Абайдың өз тұсындағы «кітаби тіл» дегеннен іргесін аулақ салғанын, өзіне дейінгі қазақ ауыз әдебиеті мен ақындар үлгілерінің тіліне иек артқанын айтады. Жазушы-ғалым С. Мұқанов Абай тілі туралы осы көзкарасын кейінгі жариялаган Абай туралы монографиясында қайталап, толықтыра түседі, реті келген жерде мысалдармен дәлелдейді.

Абайдың тілі жөнінде елеулі пікір айтқан ғалым – Қажым Жұмалиев. Өзінің мектепке арналған окулықтарынан бастап, XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті тарихы туралы жазылған ғылыми енбектерінде, әдебиет теориясына арналған жұмыстарында Қ.Жұмалиев ақынның творчествоносымен қатар, оның тілі жөнінде де сөз қозғамай кете алмады. Ол пікір айтумен бірге тілдік материалды нактылы талдайды, көптеген жаналықтарды ашып береді. Ғалымның Абай тіліне қатысты түйіндері мынадай:

Абайға дейін де қазақтың поэтикалық тілі дамып келді. Ертеден келе жатқан қазақ ауыз әдебиетінің, XVIII-XIX ғ. тарихи әдебиеттің өздеріне тән ерекшелігі және жалпы құрылышы жағынан болсын, тілі жағынан болсын өзінше даралық, байырғылық сипаты болды. Абай осындай әдебиеттің о заманнан қалыптасып қалған поэтикалық тілін жогары мәдениеттік сатыға көтерді.

Абай заманында едәуір етек жайған тілдегі шағатайшылау, татаршылауға қарсы қүрес ашты, қазақ тілін аса қадірлеп, таза сақтауға күш салды, оның сөздік қорының бір бұтағы орыс тілі болды.

Абай қазақтың мол сөз байлығын қолданумен қатар, көптеген көне сөздерді, жергілікті сөздерді шебер пайдаланып, өзі де жаңа сөз, жаңаша сөйлем құрылыштарын енгізді.

Өлең құрылышына қыруар жаңалықтар қосып, жаңа көркемдеу тәсілдерін ұсынған. Жаңа образдар жасаған. Мұнда орыс әдеби тілінің әсері мол болған. Осы тұжырымдарының барлығын Қ.Жұмалиев нақтылы мысалдармен дәлелдейді.

Ұлы ақынның тілі жайында жеке монография арнамаса да, Абай тілі туралы пікірді F. Мусірепов, M. С. Сильченко, Б. Кенжебаев, Е. Ысмайылов, Т. Нұртазин, Т. Әлімқұлов, X. Сүйіншәлиевтер де айтады.

Абайдың тіліндегі, өлең құрылышындағы жаңалықтарды туғызған оның творчествосының мазмұны екендігін танудың Абай тілін түсінуде үлкен мәні бар. Осы пікірді өзінің жинақы тілімен F. Мусірепов бір-ақ түйіп айтады: «Абай түрді түр үшін емес, айтайын деген ойын дәлірек, өтімді де ұтымды етіп айту үшін іздеген... ол мазмұнға сай түр керектігін терең сезінген». Абайдың тілі жайында да әркез пікір білдіріп келген Б. Кенжебаев та ақынның өлең құрылышын сөз етеді. Абай поэтикасының ерекшеліктерін арнайы сөз еткен Е. Ысмайылов ақын тіліндегі жана, көне сөздерді, кейбір сөздердің тұра және ауыспалы мағынада қолданылуын, поэтикалық синтаксис мәселелерін қозғап, бірқатар мысалдар көлтіреді.

Абайдың тілі туралы жалпы тұжырымнан гөрі нақтылы талдау айту әрекеті Т. Нұртазиннің мақалаларында көрінеді. Ақынның

шеберлігіне арнаған енбектерінде зерттеуши: әдебиет – көрікті мазмұн, мазмұн болғанмен, оның көркі болмаса, ол шығарма көкейге қонбайды деп бастап, Абай бұрын қазақ поэзиясының усыны сыйып көрмеген өтірікті жүндей сабау, киер киімін ып-ықшам қылу, иығы тиісу тәрізді жана образдарды, соны сөздерді, тіпті синтаксистік жаңа тәсілдерді (бір сездің бірынғаймен келіп қайталануы, жалпылауыш сөз бен біркелкі сөздерді жинақтау) жасады деген түйіндерін мысал келтіріп дәлелдеуге үмтүлады.

Сөйтіп, әдебиеттанушылар тарапынан Абай тілінің зерттелуі негізінен екі тұрғыда болып келгенін көреміз: бірі және бастысы – Абайдың қазақ әдеби тілі дамуындағы алдың орны мен атқарған қызметі жайында жалпы байлам айту, екіншісі – суреткердің сөз қолданысындағы өз қаламына тән жеке сәттерін көрсету мен өлең құрылышына қатысты кейбір тілдік элементтерді ішінара әңгімелу.

Абай тілі жайында арнайы сөз қозғау – тіл мамандарының міндеті екені аян. Лингвистердің айтары – жалпы тұжырымнан гөрі, нақтылы талдау болмағы және хақ.

Қазақ тілі білімпаздарының ішінде Абайдың тілі жайында бірінші болып терең әрі дәлелді пікір айтып, талдау жасаған – Құдайберген Жұбанов. 1934 ж. жазылған «Абай – қазақ әдебиетінің класигі» деген кітabyнда айтылған пікірлер мен талданған материалдар тек Абайдың тілін емес, жалпы әдебиеттегі орнын дұрыс бағалап, тану үшін зор үлес қосқанын, күні бүтінге дейін құнын жоймаған еңбек екенін атап өттеге тиіспіз.

Сөйтіп, Абай тілін танып-білу шын мәнінде 30 жылдардың ортасынан – К. Жұбановтың зерттеуінен басталады да, 50 жылдардың ішінде бұл мәселеге С. Аманжолов, Н. Сауранбаев, И. Кенесбаев, Ф. Мұсабаев, А. Ісқақов тәрізді тіл мамандарының қатысуына байланысты едәуір жаңданады.

С. Аманжолов көпшілікке арнап 1949 ж. жариялаған «Қазақтың әдеби тілі» лекциясынан бастап, 50 жылдар ішінде жарық көрген мақалалары мен «Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері» атты монографиясында Абайдың қазақ әдеби тіліндегі алдың орны мен істеген қызметін кең түрде сөз етеді. Зерттеуші

Абайдан бұрынғы және тұңғыш баспасөзге дейінгі (1880 жылдарға дейінгі) баспа бетін көрген бұйымдар, олардың ішінде алуан қиссалар да, Шортанбай, Дулат төрізді ақындардың шығармалары да жалпы әдеби тіліміздің нағызы үлгісі бола алмайды, жазба әдебиетіміз «Ақмола хабары» (1880), «Дала уалаяты» атты (1894) газеттерден басталады деген пікір айтады.

С. Аманжолов Абай тілін сөз еткенде, оны диалектология мәселесімен байланысты қарастырады. Зерттеуші XIX ғ. II жартысында, яғни қазақтың үлттық тілі қалыптаса бастаған дәуірінде оның тірек (опорный) диалектісі – солтүстік-шығыс облыстардың тілі болды, Абай, Ыбырай шығармалары осы өлкелердің диалектісінде жазылған дегенді принципті түрде айтады. Ғалым бұл пікірін барлық еңбектерінде қайталайды және өзінің ғылыми қредосы етіп ұстайды. Бұл тұжырым айналасында едәуір пікір талқысы болғанын білеміз. Ең алдымен, бұл ойды М. Әуезов қостамайды: «Абайдың сөздігі мен әдебиеттік тіл жасаған ізденулерін, табыстыратын табыстарын алсақ, ол тек Шығыстық Қазақстан тілімен жазды, деу, біздіңше, жеткіліксіз, дәлелсіз. Рас, Абайдың салттағы сөйлеу тілін өзі өмір кешкен қазақ өлкесінің сөздік үлгісінен алғаны даусыз... Бірақ Абай сол қормен пайдаланумен қатар бүкіл қазақ халқының арғы-бергі заманда ауызша әдебиет үлгісінде тудырған шығармаларының... қазынасын да біледі. Жазба күйде жетпесе де, ауызша айтылып, жыраққа тарап жатқан шешендік сөздердің, айтыс-тартыстардың және өзінен бұрынғы, өзімен тұстас әлденеше жеке ақындардың да шығармаларын көптен-көп естіп, ұғынып, жадында тұтып, қолданып өсті», – дейді. Абай: Қазакта Марабайдан артық ақынды мен білген емен дегеніне қарғанда, ол Қазақстанның батыс өлкесіне көп тараған жырларды, сол өлкеде сөзі сақталған ақындардың мұраларын да білгендігін, «Қызы Жібек жырын тындаі, оқи отырып, Сыр мен Арас өлкесінің тіл байлығын және қабылдай алғандығын, Бұхар, Шортанбай, Тұбек ақындардың сөздерін біле тұрып, Онтүстік, Жетісу өлкесінің тіл өнерімен де таныс болғандығын айтып, осының бәрі Абайдың бір ғана өлкенің – Қазақстанның шығыс өлкесінің тілінде («диалектісінде») жазбағанын танытады – дейді.

М. Әуезовтің мұндағы айтпағы – Абай жасаған кезеңде оған дейінгі қазақ әдебиетінің (ауыз әдебиетінің де, жеке қаламгерлер творчествосының да тіл жағынан қазақ даласының барлық өлкесін топтастыруши ролінің күшті болғандығы, яғни Абай сол әдеби тілді – «Қазақстанның көп өлкесінің тіл қазынасын» пайдалануы арқылы ұлы Абай болғандығы.

М. Әуезовтің осы пікірін И. Қенесбаев, Н. Сауранбаев, Ф. Мұсабаев, А. Ысқақов, т. б. тәрізді тіл мамандары да қостайды. Сейтіп, қазақ әдеби тілінің даму барысындағы Абайдың орны мен қызметі деген мәселе ұлттық әдеби тіліміздің қай негізде: белгілі бір диалект негізінде немесе жалпыхалықтық тіл негізінде қалыптасқаны туралы проблемамен тығыз ұштасып келгенін көреміз.

1950 жылдарда И. Қенесбаев арнайы мақала жазып, Абай – казақтың жаңа әдеби тілінің негізін қалаушы деген байлад ұсынды. Мұндағы жаңа деген анықтауышты телу мәнін зерттеуші былайша дәлелдейді. Абайға дейін де әдеби тіл болды, оның өзі екі түрлі сипатта болды: бірі – Орта Азияның түркі тілдес халықтарына ортақ әдеби тіл, екіншісі – қазақтың ауыз әдебиеті мен жеке қаламгерлерінің (Махамбет, Үйбырай, т.б.) тілі болды. Абай ие болған тілдік мұра – казақтың ауыз әдебиеті мен ауызекі сөйлеу тілі болды. Бірақ Абай шағатаизм, татаризмдерімен шұбарланып келген бұрынғы орта азиялық әдеби дәстүрді де, көне ауыз әдебиеті тілінің дәстүрін де місе тұттай, әдеби тілдің жаңа этапын бастады, – дейді. Ғалым бұл пікірін қазақ әдеби тілінің әр кезеңдегі дамуы туралы жазғандарының барлығында бекіте, айқындаі түседі. Енді әнгіме тек «қазақтың әдеби тілінің негізі» жайында гана емес, «жазба әдеби тіл» турасында қозғалады: «Великая историческая миссия столпов казахской культуры в прошлом – Абая и Ибрая – заключается в том, что они богатое достояние народного разговорного языка и устного творчества довели в значительной степени до уровня письменного литературного языка».

Ф. Мұсабаев та дәл осы пікірді қолдайды. 1960 жылдардың аяқ шенінде Абай тілінің сөздігін жасауға басшылық еткен

А. Ысқақов та Абай – қазақтың жазба әдеби тілінің іргетасын қалаушы деген қағиданы қостай отырып: «Абай қазак даласында осындай әр алуан тілдер, әр түрлі өрнектер мен стильдер, әр қылы бағыттар мен көзқарастар бір-біріне «кара көрсетісіп», аралас-құралас жарыса, жанаса өмір сүрісіп, ел ішіндегі рухани түрмис пен тіршілікке олардың әрқайсысы өзінше әр қадарлы дақ түсіріп жатқан шақта тарих сахнасына шықты да, өзінің бағыты да жаңа, мазмұны да жаңа, тілі де жаңа шығармаларын жазды» – деп, Абай тұсындағы қазақ тілінің жай-күйін білдіріп өтеді.

Тіл мамандарының әдебиетші ғалымдардан бір айырмашылығы – бұлар тек Абайдың қазақ әдеби тіліне қатысы (орны мен ролі) туралы жалпы пікір айтып қана қоймайды, сонымен қатар ішінара тілдік материалдарға талдау жасайды. С. Аманжолов Абайдың сөз қолданысындағы кейір тәсілдерін көрсетеді: талаптың аты, жүргегінмен тындалмай, құлағынмен қармарсың тәрізді жаңа сөз тіркестерін жасағанын, бір сөзге бірнеше әпитет қосақтайдынын, өткен шақ көсемшені көмекші етістіксіз тиянақты тұлға ретінде қолданатынын, жатыс септіктең есімшелерді баяндауыш қызметінде жұмсайтынын талдаң көрсетеді. И. Кенесбаев та Абайдың сөз жұмсаудағы жаңа тәсілдерін атайды. Олар: сөздің мағынасын езгертіп қолдану, соның нәтижесінде, бір жағынан, тентек өмір, көніл құсы, өмір тоны, өкпе сызы тәрізді жаңа тіркестер жасау, екінші жағынан желбуаз, қара қылды қырыққа бөлу, терін сату, кұлық сауу сияқты тіркестерге стильдік жаңа жүк арту тәсілдері дейді. Соңдай-ақ Абайдың архайзмдерді қолдану шеберлігін, сөйлемдегі сөздердің орнын ауыстыру тәсілін жаңаша пайдаланғанын, аудармадағы шеберлігін сөз етуге болатындығын, бірақ бұған осы мақаласында мүмкіндік болмағандығын айтады.

Тілдік материалдардың талдауын Н. Сауранбаевтан да табамыз. Ол Абайдың стильдік тәсілдерін сөз етеді. Ұлы ақынның кейір тұлғаларды экспрессивтік мәнде қолданғандығына қыртың, жыртың, бұртың тәрізді еліктеуіш сөздерді мысалға келтіреді. Халық тіліндегі мақал-мәтел, фразаларды Абайдың сұрыптай, кейбіреулерін өзі жасап қолданғанын атайды, оған

мысалдар келтіреді. Зерттеуші Абай текстеріндегі араб, парсы, орыс сөздеріне едәуір талдау жасап, қолданылу себептерін көрсетеді. Абайдың бір алуан неологизмдер жасағанын айтып, оған бұлбұл қағу, көсем жүру, малға бөгү, аларман болу, төменшіктеу, өршілдену, мақтан сөйлеу, сымпъис сөздері мен фразаларын мысалға келтіреді.

50-60 жылдардың ішінде өзге тіл мамандары да Абай тілінің кейбір фактілерін – сөз қолданысын, сөздік қазынасын, грамматикалық тұлғаларын талдап өтеді. Шора Сарыбаев совет түсінідағы қазақ лексикасының дамуы жайындағы мақаласында Абай тіліндегі орыс сөздерін әнгіме етеді. Е. Жанпейісов Абай мен Мұхтар Әуезов тіліндегі ортақ тұлға-тәсілдерді салыстыру үстінде Абай тіліне тән біраз стильдік ерекшеліктерді атап көрсетеді. Зерттеуші кейінгі еңбектерінде де жеке сөздердің мағыналық ренктерін Абайдың шебер пайдаланғанына фактілер келтіріп, дәлелді пікірлер айтады. «Осы кезеңдерде Абай шығармаларының лексикалық сипатына арналған жеке мақалалар да жарық көре бастайды. Қазақ әдеби тілінің даму тарихына қатты зер салып зерттеген ғалым Қ. Өмірәлиев әр сәт Абай тіліндегі ерекшеліктерді арнайы сөз етіп келді. Ол ерекшеліктерді зерттеуші екі топқа бөледі: бірі – шағатай әдеби тіліне тән формалар, екіншісі – қазақтың ауыз әдебиеті мен сөйлеу тіліне тән тұлғалар. Алғашқыларға -мақ, -мақтық, -дүр жүрнақты сөздерді, соңғыларына -па + с+ ка (айтпасқа), -па + с + тық (ұмытпастық), -ар + лық, -тұғын т. б. жүрнақты тұлғаларды жатқызады. Қ. Өмірәлиев Абай тілі грамматикасының жеке мәселелерін өзге де еңбектерінде сөз етеді. Т. Кордабаев «XIX ғ. қазақ жазбалары тілінің синтаксисі» деген еңбегінде сол жазбалардың бірі рецензінде Абайдың прозалық шығармаларының да синтаксисін талдайды. Мұнда жай, құрмалас сөйлемдер синтаксисіне қатысты категориялар мен шылаулардың қызыметі сөз болады. Зерттеуші кейбір грамматикалық категориялардың Абай тіліндегі актив-пассивтігін көрсетеді.

Абай тілінің грамматикалық ерекшеліктерін танып-білуге 50 жылдардың соңғы кезінен бастап біз де кіріскең бола-

тынбыз. «Абайдың прозалық шығармаларындағы негізгі морфологиялық ерекшеліктер» деген такырыпқа кандидаттық диссертация қорғап, грамматикалық жеке тұлғалар мен олардың қолданылу реті жайында бірнеше мақала жарияладық. Бұларда, негізінен, Абай прозасында өнімді қолданылған -мақ, -ар жүрнақты сөздердің беретін мағыналары мен қазіргі нормадан өзгеше келетін ерекшеліктерін көрсетуге және қолданылу себептерін ашуға талпындық. Сондай-ақ кейбір морфологиялық тұлғалардың Абай тілінде екі вариантта – ықшам және толық түрінде – кездесетіндігін танытып, оның да себептерін ашуды көзdedік. Материалдың өзін нақтылы талдау негізінде бізден бұрынғы зерттеушілер тарарапынан айтылған біраз тұжырымдарға коррективтер енгіздік. Мысалы, -мақ, -ар жүрнақты тұлғалар шағатай не татар тілдерінің элементі емес, казақтың Абайға дейінгі ауызша тарарап келген әдеби тіліне тән, тіпті ауыз әдебиеті тіліне хас норма екенін дәлелдедік. Сондай-ақ -тын~тұғын (баратын~баратұғын), мен~менен (тау мен тас, тау менен тас), да~дағы (барды да ~ барды дағы) сиякты қатарлардың кездесуі біреуінің норма, екіншісінің нормадан тыс болғандығынан емес, өлең шарттарына (өлшем, ыргақ, ұйқасқа) қатысты деп, өзгеше пікір айттық.

Біз Абай тілін танып-білудегі ізденістерімізді әрі қарай жалғастырып, арнағы жазылған екі монография жарияладық. Бұларда енді ұлы қаламгердің мұрасын қазақ әдеби тілі тарихының материалы ретінде зерттедік. Абай тілі – өз тұсындағы казақ жазба әдеби тілін белгілі бір дәрежеде толығырақ көрсететін сипаттағы дүние. Сондыктан Абайдай сөз иесінің шеберлік лабораториясына үнілмес бұрын, оның сөздік кұрамы мен грамматикасын лингвистикалық түрғыдан тіркең, жүйелеп талдап шығу қажеттігі тұрды. Бұл талдауларымыздың материалдары мен нәтижелері, бір жағынан, қазіргі жазба әдеби тіліміздің XIX ғасырдың II жартысындағы – өзінің басталар тұсындағы – лексика-грамматикалық сипаттың танып-білуғе септігін тигізер болса, екінші жағынан, ұлы ақынның суреткерлік шеберлігі мен өз қаламына тән қолтанбасын көрсететін және қазақ көркем сөзі

дамуындағы шоқтығы биік орнын танытуға арналатын әдеби-лингвистикалық (лингвостилистикалық) зерттеу жұмысына дайындық болмақшы.

Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылышына арналған екінші монографиямызда қазақ өлеңінің, оның ішінде Абай туындыларының синтаксистік амал-тәсілдерінің проза синтаксисінен өзгешелігі қандай; өлеңнің ұйқасы, өлшемі, композициясы және шумакқа бөліну-бөлінбейі мен оның синтаксисінің арасында қандай байланыс бар; өлең құрайтын компоненттердің бір-бірімен іліктесіп, байланысу амалдары нендей деген мәселелердің сырын ашуды көздедік. Сонымен қатар бұл еңбекте Абай поэзиясы мен оған дейінгі қазақ поэзиясының синтаксисіндегі айырымдар, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің өлең синтаксисі саласындағы жақындығы мен алшактығы деген жайлтар тұнғыш рет сөз болды. Әсіреле баса көніл аударылған нәрсе – Абайдың өлең архитектоникасына, синтаксисіне енгізген жаңалықтары, өзгерістерін нақтылы талдау арқылы көрсету болды.

Абай шығармалары (прозасының да, поэзиясының да) тілінің лексикасы мен грамматикасын жүйелі түрде монографиялық планда арнағы зерттеген еңбектерімізде негізгі көздеген мақсатымыз оның көркемдік сипатын, шеберлік тәсілдерін, индивидуалдық ерекшеліктерін айқындау болмағанмен, сөз жоқ, әр кез бұл мәселеге де соқпай кете алмадық. Жоғарғы екі арнағы монографиямызда да, әсіреле «XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдеби тілінің тарихы» («Мектеп», 1984) атты кітабымызда Абай поэтикасын едәуір сөз еттік.

«Ғылым» баспасынан 1968 жылы шыққан «Абай тілі сөздігі» – ұлы ақын тілін танып-білу саласындағы аса қажетті, қомақты жұмыстардың бірі. Орыс және өзге де кейбір түysқан халықтар тәрізді, өзінің классик жазушыларының тілінің сөздігін жасау ісіне үн қосқан бұл еңбек бірнеше адамнан құралған коллективтің едәуір уақыт бойы көп ізденіп істеген жұмысының нәтижесі. Сөздік – анықтағыш, жөнеуіш құрал, сондықтан да оның өзіне тән міндеті мен мазмұны бар. Ен алдымен, ол Абайдың тілін, әсіреле лексикасын зерттеймін деушілерге өте қолайлы, реттеулі,

түгендеулі материал болып табылады. Іздеуші бұдан белгілі бір сөздің немесе тіркестің қай мағынада қанша рет қолданылғанын таба алады. Үніле қараған адам бұл кітаптан бір мағынадағы кейбір сөздерді Абайдың қалайша қатар пайдаланғанын, оның ішінде қайсысын актив, қайсысын пассив қолданғанын көре алады. Мысалы, Абайда тіршілік, тірлік, өмір, мағишият деген төрт сөз бір ұғымды білдіреді. Бұлардың ішінде тіршілік 6 рет, тірлік 11, өмір 113, мағишият 1 рет қолданылғанын біле аламыз. Ал бірақ мұның себебін ашып көрсете бұл сөздіктің міндеті емес, ол – Абай тілін арнайы зерттеушінің жұмысы болмақ. Мысалы, ең алдымен, бұл параллельдердің себебін іздеу керек (неге Абай төртеуін де пайдаланды?). Абай тұсындағы халықтық тілде болсын, Абайдың өзінде болсын (тіпті қазірде де) осы ұғымда негізінен екі сөз (тіршілік, өмір) қолданылған, бірақ оның екіншісі (өмір) семантикалық сыйымдылығы әлдеқайда күшті, фраза құрастырыш қабілеті молдау болғандықтан өте көп жұмсалады. Ал тіршілік сөзіне дублет болып келген тірлік тұлғасының қолданылуын өзге себептен іздеу керек. Абай тұсында және оның өзінде -лық пен -шылық жүрнақтары едәуір сөздерде қатар жүрген: адамдық – адамшылық, қорлық – қоршылық, т. т. Осы мағынада арабтың мағишият сөзінің бір рет болса да кездесуінің және өз алдына себебі бар.

Осындай жайттарды сөздік көрсетпегенмен, оларға қажет материалдарды табуға зор көмегін тигізеді. Бұл сөздікке қарап отырып, Абайдың көптеген сөздерді ауыспалы мағынада қолданғанын анғаруға болады. Бұл құралдан жазушы тілінде кездесетін әр алуан вариантылықтың өзін (материалын) тізіп алуга болады: қайуан -хайуан, айла – қайла, абыыр –абұйыр, береке – берекет, т. т. Ал бұлардың мағына жағынан саралануын немесе тепе-тен дублеттілігін, т. б. жайттарды дәлелдеп көрсете – жеке зерттеушінің ісі.

Әрине, бұл үлкен, колективтік жұмыс мінсіз де емес. Ең алдымен, кейбір жеке сөздердің анықтамасы дәл шықпағандығы көрінеді. Мысалы, ақын қолданған бірқатар орыс сөздерінің (майыр, визит, закон, интернат, кандидат, законшік) Абай

тұсындағы, Абай тіліндегі мағынасы берілмей, осы күнгі жалпы мағынасы көрсетілген. Сондай-ақ арыз, би, ант, теңдік, ғылым тәрізді сөздердің Абай текстеріндегі мағынасы дәл көрсетілмеген. Даркан (сөздікте берілгендей «жомарт, мырза» ұғымында емес, Абайда «ұста» мағынасында), далан (сөздікшілер түсіндіргендей, «ашық, бос жер» емес, орысша сенъ сезінің аудармасы ретінде Абай келтірген «орын, жай» ұғымындағы сөз) сөздерінің де анықтамасы оқырманға дәл мағлұмат бермейді. Абайда ғылыми термин дәрежесіне көтерілген ақыл, бірлік, мактан, қызықтастық сияқты сөздердің лексикалық мәндері ашылмаған. Ақынның орыс тілінен аударған өлеңдерінде кездесетін кейбір сөздердің де жалпы номинатив мағынасын бермей, контекстегі, оригиналға сай келетін семантикасын көрсету керек еді. Мысалы, бастық сезін «Сөздік» «басқарушы» деп қана көрсетеді, ал бұл сөз Абайда «архимандрит» дегеннің баламасы ретінде берілген. Сол сияқты Абайдағы жалау сөзі «Сөздіктегідей» «тудың бір түрі» емес, «парус» деген ұғымды беру үшін алынған. Жеке жазушы тілінің сөздігі болғандықтан, мұндай сөздіктерде сөздің номинатив жалпы мағынасы емес, сол контексте ұсынылған нақты мағынасын көрсету керек еді. Кейбір сөздердің түсініктемесінде кеткен сәтсіздіктер тіркес компоненттерін анықтауда да байқалады. Мысалы, бу алу тіркесі алу сезіне қатысты «бусану, жасаңғырау» деп түсіндірлесе, бу сезіне келгенде, «булану» деп анықталған, ал бұл тіркестің Абайда кездесуінің өзі бір-ақ жерде, демек, мысал біреу-ақ, оның түсіндірмесі де біреу ғана болу керек қой.

Абай тілін танып-зерттеуге тікелей қатысты, маңызды зор мәселе – текстологиялық ізденістер мен түзетулер жайында. Абай шығармаларының текстологиясына үңілу кейінірек басталды. Дегенмен бұл салада істелген жұмыстар мен жарияланған материалдар ұлы суреткөр тілінің әр қырын дұрыс танып, талдауға көп мүмкіндік береді. Ақын мұрасының әр кездегі басылымдарында кеткен текстологиялық ағаттықтар мерзімді баспасөз беттерінде де, жеке жинақтар мен кітаптарда да көрсетіліп, оларға түзетулер ұсынылып келе жатыр. Газет беттерінде жарияланған құнды қыруар мақалаларды былай қойғанда, журнал беттерінде жарықкөрген³. Ахметов пен І.Дүйсембаевтың, Б.Жақыпбаевтың,

М. Сәрсекеевтің, Қ. Өмірәлиевтің, М. Бәжеевтің мақалалары мен Қ. Мұхаметхановтың арнайы жазылған кітабы Абайдың тілін де танып-білуге үлкен септігін тигізетін жұмыстар екені даусыз.

Жеке сөздерді немесе тұлғаларды дұрыс берудің тіл тарихын, оның ішінде ақын-жазушылардың тілін тануда мәні бар. Мысалы, М. Әуезов Абайдың 1922 жылғы Ташкенттегі басылымында кеткен текстологиялық ағаттықтарды қынжыла отырып көрсетеді: мұнда редактор өлекшін сөзін ұлы-кіші деп, жалауды желкен, қанжарды қылжан деп қылжақ жасайды дейді. Әрине, ұлы-кіші деген мен өлекшін сөздері бір-бірінен мүлде алшақ, ауылы алыс дүниелер, сол сияқты жалау мен желкеннің қайсысын пайдалану автордың стильдік талғамын танытады. Сондай-ақ Татьяна өзі жөнінде «талапсыз, бақсыз мен сорлы» демесе керек еді (талайсыз деуі керек: талай сөзі – бақыт сөзінің түркілік варианты). «Көрмей тұрып құсамын Темір көзді сарайды» емес, құсемін болуы керек деп Қ. Мұхаметхановтың текстологиялық түзетулер ұсынуы Абай лексикасындағы көне немесе өзге де сипаттағы сөздердің авторлық қолданысын тануға көмектеседі. Басқа да текстологтар көрсеткендегі қазір мен әзір вариантының, қанғыр-күнгір мен қоңыр күнгір дегендердің арасында үлкен айырмашылық бар. Абай олардың сол жерде қайсысын қолданды – мұны дұрыс берудің Абай лексикасын, поэтикасын зерттеу үшін көмегі де, мәні де зор. Сондықтан біз Абайдың текстологиясы жайында жазылған, ұсынылған материалдарды жазушының тілі жөніндегі ізденістер мен зерттеулердің бір бөлігі ретінде танимыз.

Сөйтіп, қазақ филология ғылымының абайтану (абаеведение) деп аталағын саласының бір тармағы ретінде Абайдың тілін зерттеудің 70-80 жылдық тарихы бар. Бұл мерзімнің ішінде ұлы қаламгердің тіліне арналған жеке монографиялық еңбекстер де жазылды, көлемді не шағын ғылыми мақалалар да жарияланды, кандидаттық және докторлық диссертациялар да қорғалды. Бұл проблеманың зерттеу тарихындағы бір ерекшелік – әуелі тұжырым айтылып, жеке талдаулардың кейін басталуы. Мұның, біздіңше, объективті себептері бар. Абайға келгенде тіл проблемасы ерекше маңыз алады, бұл – заманы туғызған

жайт, өйткені Абай дәуірі – қазақ қоғамы өмірінде екі әдеби тілдің (казақтың жалпыхалықтық тіліне негізделген, ауызша дамып келген байырғы әдеби тілі мен орта азиялық түркі әдеби тіліне негізделген жазба әдеби тіл – «кітаби тілдің») тайталасқа түсken шағы. Осы екеуінің Абайдың қайсысын таңдауы оның творчествосы мен және ұстаған идеологиялық бағытымен тығызы байланысты. Сол себептен Абайдың жазушылық, азamatтық тұлғасын сөз еткен тұста тілі жайында да әңгіме қозғалады. Ұлы қаламгердің бүкіл творчествосы мен идеологиясына үнілген зерттеуші жеке талдауларды күтпей-ақ, тілі жайында жалпы байлам айтуға мәжбүр болады, оны айтуға мүмкіндігі де болады, яғни ақын тілінің негізі бұрыннан келе жатқан ауызша әдеби тіл, жалпы халықтық тіл екендігі, оның үстіне бұрынғы әдеби үлгілерде кездеспеген тың көркемдеу тәсілдерінің молдығы, көптеген лексика топтары мен грамматикалық тұлғалардың активтеніп, жаңаша қызмет атқарып тұрғандығын сезеді. Осының барлығы Абайдың қазақ әдеби тілінің даму барысындағы істеген қызметі мен атқарған ролі жайында жалпы тұжырым-кесімдер айтқызады. Бірақ әрі қарай бұл қафіда-тұжырымдар фактілермен дәлелденбесе, әрқашанда жалаңаш ой шолымы (умозрительное суждение) болып қала бермек. Соңдықтан әрі қарай Абай тілінің жеке құбылыстарын танып-білу әрекетінің басталуы – тағы да заңды. Дегенмен бұлайша танудың әлі де кенжелеп келе жатқаны байқалады. Абайдың тілін тану оның жазушылық творчествосын зерттеу дәрежесіне әлі де тенденсе алмайды. Әсіресе ұлы сөз зергерінің поэтикасы жүйелі түрде, толық, жан-жақты талданбай келеді. «Абайды жаңа поэзия үлгісін жасады дейміз. Бірақ осы поэзия тіліндегі үлкен лексикалық байлық, ақындық тапқырлық, дәлшілдік, суреткерлік... т. с. с. көп мәселелер әлі жете анықталған жоқ, толық танылған емес». Бұл, сөз жоқ, алдымызда тұрған ізгі міндет. Соңғы 10-15 жылда Абайтану саласындағы ғылыми ізденістердің бәсек тартқанын мойындаі отырып, әлеуметтік ой-пікірміздің, ғылыми күшіміздің бұл аса маңызды проблемага жаңа ынта-жігермен, соны тәсілдермен қайта оралып кірісетіндігіне күманымыз жоқ.

Әдебиеттер

1. Марғұлан Ә. Абайдың Ленинградтагы қолжазбасы // Әдебиет және искусство. – 1957. – № 3. – 87-6.
2. Торайғыров Султанмахмұт. Қазақ тіліндегі өлең-кітаптары жайынан // Айқап. – 1913. – № 22-23.
3. Абай. Таңдамалы өлеңдері. – Ташкент, 1922, 3-5 және 276-284 б.
4. Мұстамбаев Ыдырыс. Абай. Жаңа әдебиет. 1928 № 7, 37-бет.
5. Әуезов М. Абай ақындығының айналасы // Әдебиет майданы. – 1934. – №11-12. – 12 б.
6. Жансүгіров И. Абайдың сөз өрнегі // Әдебиет майданы. – 1934. – №11-12. – 45 б.
7. Әуезов М. Абай мұрасы жайында // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабарлары. – 1951. – №2 (71). – 128-б.
8. Әуезов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1951. – № 3 (72). – 97-98-б.
9. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. – Абай Құнанбаев. – Алматы, 1967, 129-130-б.
10. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата, 1959. – С. 186.
11. Мұқанов С. Жарқын жүлдүздар. – Алматы, 1964. – 279-б., 286-296-б.
12. Әуезов М. Қазақтың әдеби тілі туралы // Әдебиет және искусство. – 1951. – №4. – 60-61-б., 62-б.
13. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 144-193-б.
14. Мусірепов Ф. Қазақ әдебиетінің өркендеу жолындағы Абайдың тарихи ролі. Абайдың өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1954. – 34-35-б.
15. Кенжебаев Б. Қазақ реалистік әдебиетінің негізін салушы // Абайдың өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1954. – 94-98-б.
16. Исмаилов Е. Об особенностях поэтики Абая // Известия Каз ФАН СССР, серия языка и литературы, 1945. Вып. II.
17. Нұртазин Т. Абайдың ақындық шеберлігі туралы // Абайдың өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1954. – 162-172-б.
18. Абай – көркем сөз шебері // Халық мұғалімі. – 1954. – № 8. – 11-16-б.
19. Жұбанов Қ. Абай – қазақ әдебиетінің классигі // Әдебиет майданы. – 1934. – № 11-12.
20. Аманжолов С. Қазақтың әдеби тілі. – Алматы, 1949. – 9-б.
21. Әуезов М. Қазақ әдеби тілінің мәселелері // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. – 1951. – № 3. – 98-99-б.
22. Кеңесбаев С. Абай – основоположник казахского литературного языка // Советский Казахстан. – 1955. – № 9. – С. 125.
23. Кеңесбаев С. Развитие казахского литературного языка в советское время. М. О. Ауэзову. Сборник статей к его 60-летию. – Алма-Ата, 1959. – С. 57.
24. Аманжолов С. Вопросы истории и диалектологии казахского языка... – Алматы, 1954. – С. 176-178.

25. Сауранбаев Н.Т. Роль Абая в развитии казахского литературного языка. Сб.: Жизнь и творчество Абая. – Алма-Ата, 1954. – С.178-181.
26. Сарыбаев П.Ш. Развитие лексики казахского языка в советскую эпоху. М.О. Ауэзов. Сборник к его 60-летию. – Алма-Ата, 1959. – С. 235.
27. Жанпейисов Е. Абай Құнанбаев пен Мұхтар Әуезовтің тіліндегі стильдік кейбір ортақ өрнектер // Вестник АН КазССР. – 1962. – №11.
28. Жанпейисов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968, 52-54-б.
29. Балжанов Ш. Абай поэзиясындағы етістіктерді қолданудың стильдік ерекшеліктер // Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы, – 1962. – №3, 74-78-б., Нұрпейисов Р. Абай шығармаларының лексикасы туралы // Халық мұғалімі. – 1954. – № 6. – 70-73-б, Сүлейменова Б. О русских словах в произведениях Абая // Известия АН КазССР. Серия обществ. наук. – 1964. – №4. – С.57-66.
30. Өмірәлиев Қ. Абай шығармаларындағы кейбір тілдік ерекшеліктер // Ученые записи Гурьевского педагогического института. Серия историко-филологическая. – Уральск, 1962. Вып. II. – С. 185-205.
31. Қордабаев Т. Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі. – Алматы, 1966.
32. Сыздыкова Р. Абайдың прозалық шығармаларында морфологиялық түпнамалардың сипаты // Қазақ ССР ҒА-ның Хабаршысы, 1959. – №5. – 30-34-б; Абайдың «Қарасөздеріндегі» -мақ аффиксті түлгі жайында // Қазақ ССР ҒА-ның Хабарлары. Филология сериясы. – 1959. – №1. – 76-84-б. Абай шығармалары мен XIX ғ. жазу нұсқаларының тілін зерттеудің маңызы // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1959. – №2. – 48-55-б; Абайдың прозалық шығармаларында күрделі ойдан өзгерілуі. Исследования по истории казахского языка. – Алма-Ата, 1965. – С. 42-57.
33. Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі (монография). – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1968.
34. Сыздыкова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылышы (монография). – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1970.
35. Абай тілі сөздігі. «Ғылым» баспасы, 1968.
36. Ахметов З., Дюсембаев. И. Некоторые вопросы текстологического изучения произведений Абая Қунанбаева // Вестник АН КазССР. – 1953. – № 10.
37. Жақыпбаев Б. Абай шығармаларының тексті туралы // Майдан. – 1945. – №2.
38. Сәрсекеев М. Абай шығармаларының текстологиясы жайында // Әдебиет және искусство. – 1956. – №10.
39. Өмірәлиев Қ. Абай текстологиясы және оны бір ізге келтіру мәселесі // Қазақстан мектебі. – 1962. – №11.
40. Бөјеев М. Абай өлеңдерінің текстологиясы туралы. Қазақ фольклоры мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1983.
41. Мұхаметханов Қ. Абай шығармаларының текстологиясы жайында. – Алматы, 1959.
42. Мырзахметов М., Өмірәлиев Қ. Абайды таныш біттік пе? // Қазақ әдебиеті. – 1985. – 29 март.

ТҮСІНІКТЕР

1. Кенжебаев Б. Абай Құнанбайды / Кенжебаев Б. Баспасөз бетінде жарияланған: Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері (мақалалар жинағы). – Алматы: Ғылым, 1973. – 61-90-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абыттанудың іргелі саласы. Баспасөз бетінде жарияланған: Мырзахметов М. Мұхтар Өуезов және абыттану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 12-27-беттер; Абай институтының вебсайты
3. Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 224-237-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Магауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Магауин М. Шығармалар жинағы. Он үш томдық. Онының том: Ой, толғамдар. – Алматы: «Қағанат-ФМО» баспасы, 2002. – 76-92-беттер.
5. Елеуекенов Ш. Абайдың эпистолярлық романы. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті: халықаралық ғылыми конференцияның материалдары. – Алматы: Unique Service, 2006. – 49-60 б., Абай институтының вебсайты.
6. Сыздыкова Р. Абай тілінің зерттелуі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 324-344-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 305-324-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Әлімкүлов Т. Жұмбақ жан (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Әлімкүлов Т. Жұмбақ жан. Әдеби-сын зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1993. – 3-24-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Әшімбаев С. Ақын жаңын жабырқатқан жайлар. Баспасөз бетінде жарияланған: Әшімбаев С. Екі томдық шығармалар жинағы. Екінші том. Әдеби сын. – Алматы, 2007. – 91-112-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ысмағұлов Ж. Абай аудармаларындағы Пушкин. Баспасөз бетінде жарияланған: Пушкин – Абай және қазақ әдебиеті. – 61-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 403-403-425-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Әбетов Ф. Абай шығармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатириалық типтері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 143-161-беттер; Абай институтының вебсайты.

13. Нарымбетов Ә. «Сегіз аяқ» – Абай поэзиясы көркемдігінің шырқау шыны. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті: Республикалық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары. – Алматы: М. Өуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының баспа орталығы. – 2007. – 83-88-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Бельгер Г. Абай мен Гете. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 173-194-беттер; Абай институтының вебсайты.
15. Фабдулин Н. Абай сөзді бұлай саптамаса керек. Баспасөзде жарияланған // Егемен Қазақстан. – 1993. – 19 қазан; Абай институтының вебсайты.
16. Егеубаев А. Адамшының алды – ар, ақыл. Баспасөз бетінде жарияланған: Аскар Егеубаев. Кісілік кітабы (ғылыми эссе). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 202-218 беттер; Абай институтының вебсайты.
17. Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №4; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Кенжебаев Б. Абай Құнанбайұлы	3
Мырзахметов М. Абай өмірбаяны – абайтанудың іргелі саласы	22
Қасқабасов С. «Ескендір» поэмасының сюжеттік негізі	37
Магауин М. Абайдың белгісіз әңгімесі	51
Елеуkenов Ш. Абайдың эпистолярлық романы	68
Сыздыкова Р. Абай тілінің зерттелуі	79
Ысқақов А. Абай және қазақ әдеби тілі	101
Әлімқұлов Т. Жұмбақ жан	121
Әшімбаев С. Ақын жаңын жабырықатқан жайлар	140
Ысмагұлов Ж. Абай аудармаларында Пушкин	162
Байжанов С. Абайға қатысты кейбір архив деректері	170
Әбетов Ф. Абай шыгармаларында би-болыс, ояз-бастықтардың сатиравы	193
Нарымбетов Ә. «Серіз аяқ» – Абай поэзиясы коркемдігінің шырқау шыны	213
Бельгер Г. Абай мен Гете	217
Ғабдуллин Н. Абай сөзді булай саптамаса керек	240
Еғеубаев А. Адамшылық алды – ар, ақыл	249
Майтанов Б. Абай тұлғасының ерекшелігі	267
Түсініктер	276

Оку басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
IV том
Ойлар мен толғаныстар**

Кұрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *K. Мұхадиева*
Компьютерде беттеген *Y. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№8879

Басуга 22.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,0 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №1509.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.